

Inna Negrescu-Babuș

**Substratul și superstratul – rezultate
ale contactului lingvistic**

Fenomenul contactului dintre limbi implică numeroase aspecte și interpretări, acestea constituind subiecte importante de cercetare în lingvistica actuală. În cercetarea de față vom prezenta unele chestiuni aferente acestui proces atât la modul general, cât și analiza, din mai multe puncte de vedere, a unor fenomene precum substratul și superstratul, în particular.

Interferențele lingvistice, sociale și culturale produc nenumărate modificări (împrumuturi, de cuvinte, unități frazeologice, calcuri lingvistice etc.) în sistemul limbilor, care este într-o continuă mișcare, reconstrucție și inovație. În fiecare perioadă a evoluției sale, limba conține „reminiscente ale trecutului și premise ale viitorului”; ea „se constituie – conform afirmației lui E. Coșeriu – diacronic și funcționează sincron” [1, p. 238]. Ca fenomen social, limba trebuie privită în manifestarea sa dublă: competență – performanță. O neglijare a laturii sociale a limbii ar conduce la pierderea celui mai important aspect: „cauzalitatea schimbărilor lingvistice”. Însă relația limbă – societate ignorată de lingviștii de la Geneva, este analizată în detaliu de reprezentanții Școlii sociologice franceze, Antoine Meillet fiind cel mai de seamă lingvist care scoate în prim plan analiza sociolingvistică, subliniind caracterul social al limbii și relația dintre istoria unei limbi și istoria societății.

În descrierea limbilor nu se mai poate face abstracție de faptul că acestea nu se dezvoltă în mod izolat, fără un contact cu limbile vecine. Cercetările au demonstrat că în fiecare sistem al limbii pot fi depistate elemente alogene. În această ordine de idei, luarea în considerare inclusiv a relațiilor unui sistem cu alte sisteme lingvistice similare tinde să devină un imperativ al cercetărilor lingvistice moderne.

Schimbările din limbă, apărute ca urmare a legilor interne de dezvoltare, sunt dublate de schimbări permanente, datorate unor factori extralingvistici. Cursul dezvoltării limbii este dictat de legile ei interne, dar factorii externi pot limita sau, din contră, pot amplifica acțiunea lor, introducând elemente noi.

Pentru o înțelegere cât mai adecvată a modului în care au loc schimbările în limbă ca urmare a interacțiunii limbilor, trebuie să depistăm cauzele producerii lor.

În multitudinea de definiții și abordări dedicate contactelor lingvistice s-au impus în primul rând cele ale lui U. Weinreich, care susține că „două sau mai multe *limbi* se consideră a fi *în contact* dacă sunt folosite alternativ de unele și aceleași persoane” [2, p. 11]. Deși foarte utilizat și cunoscut, termenul *contact* continuă să creeze până astăzi ambiguități, întrucât nu este un termen lingvistic propriu-zis, fiind preluat din termino-

logia sociologică. Astfel teoria contactelor dintre limbi se intersectează cu teoria diglosiei, bilingvismului, a substratului, superstratului, a amestecului și a interferenței, a împrumutului lingvistic etc. În această ordine de idei, conceptul de *contact lingvistic* trebuie înțeles în modul cel mai larg posibil, pentru a acoperi multitudinea relațiilor dintre limbi. De aceea, noțiunea dată nu ar trebui identificată doar cu fenomenul de bilingvism, nici cu reducerea acestuia la noțiunea de substrat sau de împrumut.

Contactul lingvistic se poate produce între orice fel de limbi, asemănătoare sau total diferite ca structură, legate sau fără legătură genetică. Amploarea interferenței este însă influențată direct de factorii lingvistici (structura idiomurilor respective, originea limbilor ce intră în contact). Astfel influența reciprocă între două limbi înrudite va fi mult mai puternică decât în cazul celor neînrudite genetic sau tipologic.

În urma studierii cauzelor și legilor schimbărilor din limbă, s-a constatat că există o serie de fapte ce nu pot fi puse pe seama limbii de origine și nici nu pot apărea ca urmare a fenomenului de inovație, caracteristic fiecărei limbi. Treptat a început să se acorde o atenție din ce în ce mai mare așa-numitului amestec între limbi, rezultat al unor factori social-istorici concreți. Dintre aceștia cea mai mare importanță a căpătat-o, de la început, amestecul etnic, cu formele sale de manifestare în structura limbii, cunoscute sub numele de *substrat*, *superstrat* și *adstrat*.

La evoluția latinei din Dacia și din provinciile dunărene ale Imperiului Roman, la contactul ei cu limba traco-dacilor și la geneza limbii române a contribuit un ansamblu de factori lingvistici și extralingvistici cum ar fi: condițiile geografice, economice, sociale, nivelul de civilizație și cultura. Interacțiunea factorilor lingvistici, care acționează direct asupra limbii, și a factorilor extralingvistici, cu acțiune indirectă, a individualizat limba română și i-a dat un aspect romanic special, o fizionomie aparte, deoarece acești factori au fost într-un anumit fel diferiți de cei care au acționat în România apuseană. Latina din Dacia și din alte provincii dunărene s-a format într-un nou sistem lingvistic într-o perioadă anterioară intervenției superstratului slav, pe un substrat diferit de cel din occidentul romanic: substratul traco-dac. Din punct de vedere etnogenetic, etnogeneza poporului român reprezintă o sinteză dacoromană alcătuită din două elemente fundamentale: autohtonii traco-daci (sau altfel spus daco-geți) și coloniștii romani, la care se adaugă, ca elemente secundare, slavii, plus alte popoare cu care populația autohtonă a venit în contact sau a conviețuit o perioadă de timp.

Întrucât geneza limbii și etnogeneza românilor constituie una din cele mai complexe și mai discutate teme, însoțită de o bogată literatură ce se întinde pe mai multe secole, în care s-au confruntat istorici, lingviști, antropologi etc., nu vom putea, în cele ce urmează, să tratăm succint decât problemele ei principale și anume: problema substratului, a superstratului slav și a adstratului.

Substratul este unul din rezultatele amestecului de populație, al conviețuirii de durată a două sau mai multe colectivități, dintre care una e băștinașă pe teritoriul devenit comun, iar cealaltă venită mai târziu în regiunea respectivă, prin cucerire sau prin dislocări de grupări umane. Întotdeauna vorbitorii unei limbi anumite vin în contact cu vorbitorii altei limbi. Întrucât viața în sine implică nevoia de comunicare, e foarte probabil ca limba străină să intre și ea în uz, având drept rezultat bilingvismul, mai mult sau mai puțin extins, sau o situație diglosică. Această perioadă se încheie, în anumite

cazuri, cu eliminarea uneia dintre limbi. Dacă limba eliminată aparține băștinașilor, aceasta formează substratul limbii care continuă să fie folosită. Eliminarea nu se produce brusc, ci treptat, prin extinderea sferei de utilizare a uneia dintre limbi în detrimentul celeilalte.

Sistemul limbii care se extinde nu rămâne intact, nemodificat, ci acceptă o serie de elemente din limba înlocuită. Aceste elemente care reprezintă influența limbii nou-venite asupra celei părăsite sunt denumite tot *substrat*. De exemplu, locuitorii Daciei și-au părăsit limba maternă și au adoptat latina, imitând civilizația romană, superioară lor, care s-a extins pe un teritoriu dacic, preluând anumite fapte din limba uitată.

Influența exercitată de substrat e posibilă, cel puțin teoretic, în toate compartimentele limbii, chiar cele considerate închise, ca morfologia și fonetica.

Din păcate, limbile „substrat” sunt mai greu de cercetat din cauza lipsei surselor directe de cunoaștere (texte literare, inscripții etc.). De aceea s-a recurs la o cunoaștere indirectă, cu ajutorul metodei comparativ-istorice. De exemplu, pentru studierea substratului dac, s-a recurs la compararea cu albaneza. Desigur că rezultatele se rezumă de cele mai multe ori la supoziții decât la certitudini.

În ultimele două secole s-a scris mult – mai ales în spațiul românesc, dar și în alte țări – despre elementele autohtone ale limbii române, fără însă a se fi ajuns la concluzii univoce. Lucrul este foarte firesc, dacă ne gândim cât de greu poate fi determinat, în genere, rolul factorului etnolingvistic în procesul complex de formare a limbilor și popoarelor.

Teoria *substratului* constituie o parte integrantă a teoriei generale de dezvoltare a limbii. Elaborată încă în secolul trecut de romaniști, teoria substratului, adică influența etnică și lingvistică a elementului autohton, a fost adeseori invocată în rândul cauzelor care asigură transformările produse în sistemul limbilor romanice comparativ cu latina. Gustav Grober a susținut că diferențele dintre limbile romanice s-ar explica prin datele succesive de romanizare a provinciilor: anumite inovații fonetice se produsese la o dată anterioară romanizării unei sau altei provincii, iar unele cuvinte ce lipsesc dintr-o anumită limbă romanică nu erau încă panromane, în momentul cuceririi provinciei.

Explicația datorată criteriului cronologic ar putea fi valabilă, dacă provinciile romanizate ar fi rămas izolate și nu ar fi acceptat inovații de la centru; dar, conform cercetărilor efectuate în domeniu, lucrurile s-au întâmplat altfel: e cunoscut faptul că inovațiile lexicale venite de la centru au pătruns, până la o anumită dată în provinciile cele mai îndepărtate ale Imperiului Roman. De aceea diferența dintre limbile romanice, adică diferențierea după provincii a latinei vorbite nu se poate explica decât ținând seama de populațiile autohtone, diferite în fiecare provincie, cărora limba latină le-a fost impusă odată cu romanizarea și care au transformat, fiecare în felul său, limba cuceritorilor romani.

În dezacord cu Jacques van Ginneken, care la Congresul Internațional de Lingvistică de la Roma (1933) a formulat o teză esențialmente biologică în privința substratului, Amado Alonso menționează [4, p. 257-271] că, sub raport metodologic, nu putem identifica elementul rasial cu cel lingvistic (cum făcea van Ginneken). De aceea, în demonstrația sa, romanistul spaniol se referă exclusiv la *substratul lingvistic*.

După părerea lui A. Alonso, conceptele de *substrat* și *superstrat* au în ele ceva convențional, chiar arbitrar; ele țin de *clasificare*. Dar a face istorie nu înseamnă a *clasifica* [4, p. 262]. Ambele concepte constituie un *mijloc*, nu un *scop* al interpretării

istorico-lingvistice. În afară de aceasta, Amado Alonso precizează că termenii *substrat*, *superstrat* și *adstrat*, aleși pentru a completa sistemul, aparțin, prin elementele lor imaginative, concepției naturaliste despre limbaj. *Substratul*, în special cel *fonetic*, nu acționează în limba nouă ca un substrat propriu-zis, ci ca un strat stabil, căruia i se suprapune altul superior. Recunoscând această realitate, vom accepta că terminologia folosită este improprie. Dacă limba cuceritorilor și limba cuceriiților ne sunt cunoscute, substratul lexical, când există, poate fi identificat, după A. Alonso, fără dificultate [4, p. 262]. Credem că observația nu are valoare universală. Cu câteva excepții, adaugă lingvistul spaniol, în materie de *sintaxă* și *morfologie*, elementele de substrat sunt foarte puțin numeroase: de cele mai multe ori fenomenul este propriu etapelor de *bilingvism activ*, pentru ca mai târziu să dispară. În schimb, fonetica oferă incomparabil mai multe exemple de influență a substratului. Conceptul de *substrat (fonetic)* are însă nevoie de o *bază fonetică* care să explice procesele corespunzătoare din evoluția limbii. Baza fonetică nu este un concept natural (biologic), ci reprezintă o deprindere de pronunțare fixată, transmisă și dezvoltată în fiecare comunitate lingvistică. Ar fi deci o *realitate culturală*, nu una *biologică* [4, p. 263]. Ideea poate fi argumentată cu exemple din domeniul foneticii experimentale. Baza fonetică începe nu atunci când organele articulatorii se află în stare de repaus, ci când ele se găsesc în acțiune. De aceea o comunitate care a schimbat limba poate chiar depăși gradul de adaptare până la adoptarea treptată a noilor baze fonetice, menținându-se în felul acesta în tradiția limbii învingătoare pe care o asimilează. Acomodarea progresivă a unei comunități la limba nouă poate avea o limită istorică, nu însă în mod obligatoriu și una naturală. Ea este aptă nu numai de a asimila totalmente elementele date, ci și chiar de a inova aici, potrivit cu spiritul limbii noi.

E de menționat la acest capitol și aportul marelui lingvist român Al. Philippide, a cărui lucrare *Principii de istoria limbii* reprezintă o completare a tezelor lui Herman Paul și aduce numeroase elemente de originalitate, însoțite de exemple preluate din limba română. Mai târziu, în *Originea românilor* (I, Iași, 1925; II, Iași, 1928), Philippide îmbogățește teoria neogramaticilor prin propunerea conceptului de *bază de articulație* sau *bază articulatorie*, prin care înțelege totalitatea obișnuințelor articulatorii proprii fiecărei comunități lingvistice. Schimbările fonetice sunt produse, după Philippide, de modificări ale formei organelor articulatorii sau de mutații în obișnuințele articulatorii ale comunității respective. Modificarea unui sunet se datorează adaptării sistemului fonetic la organele articulatorii umane. Introducerea acestui concept l-a determinat pe Philippide să susțină că, în procesul destul de îndelungat și complex care duce la apariția unei noi limbi, un rol extrem de important îl joacă substratul, care este responsabil de producerea numeroaselor mutații în modul de pronunțare a sunetelor limbii suprapuse. Acesta este mecanismul care a avut ca rezultat apariția limbilor romanice (italiana, spaniola, româna, franceza etc.), prin modificarea limbii latine prin intermediul bazelor de articulație diferită (italică, galică, traco-dacă, iberică etc.) ale populațiilor care au adoptat limba latină în Antichitate.

Pentru a imprima un caracter științific teoriei actuale a substratului, specialiștii sunt de părere că ar trebui rezolvate mai multe probleme, dintre care menționăm aici:

- 1) precizarea criteriilor de delimitare a sferei de influență a substratului;
- 2) delimitarea influenței substratului de fenomenele convergente, ce apar independent,

și de alte tipuri de influență a unei limbi; astfel, există în română cuvinte puse pe seama influențelor (greacă, albaneză, germanică, slavă etc.), dar, în realitate, ele provin din substratul daco-getic;

3) precizarea gradului de influență a substratului în diversele compartimente ale limbii (lexic, fonetică, derivare, morfologie, sintaxă);

4) folosirea datelor extralingvistice (îndeosebi, materialul furnizat de istorie, arheologie, antropologie și etnografie);

5) verificarea ipotezei lui A. Meillet și a lui V. Brøndal, după care influența substratului nu se poate manifesta imediat, ci inclusiv la un interval mai mare de timp. Conform considerațiilor lui Meillet, de exemplu, trăsăturile specifice, proprii limbii autohtone, se pot păstra mai multă vreme ca tendințe de dezvoltare.

În cazul contactelor de acest gen, etapa inițială a bilingvismului se caracterizează prin asimilarea cu precădere a lexicului și sintagmelor. Procesul de interacțiune are loc în condițiile dominației unei limbi asupra alteia. Baza de articulație și structura morfologică a limbii învinse până la urmă își mențin, de regulă, individualitatea pe o întindere mai mare de timp. În schimb, la tipul sintactic se poate renunța mai ușor.

În orice caz, problema substratului limbii române trebuie examinată din perspectiva mai largă a lingvisticii generale, indo-europene, romanice și a sorii latinei în Orient. În toate aceste împrejurări, suntem obligați să discernem, după criterii mai obiective, care fapte anume se explică prin factorul etnologic sau prin tendințe romanice, comune ori numai românești, și care pot fi puse pe seama interacțiunii, a influențelor sau a evoluției paralele ori spontane, indiferent dacă e vorba de vocabular, de fonetică sau de gramatică.

Treptat, cunoștințele noastre în acest domeniu s-au îmbogățit, iar metodele de investigație au devenit mai sigure în cadrul cercetărilor cu orientare complexă. Dar, cum s-a văzut și din lucrările mai multor congrese internaționale de lingvistică și filologie romanică (București – 1968, Québec – 1971, Néapole – 1974; Rio de Janeiro – 1977), cu toate succesele obținute, studierea elementului autohton în limba română, ca și în celelalte idiomuri romanice, continuă să rămână una dintre problemele fundamentale ale istoriei acestor limbi și popoare.

Fără a neglija alți factori de evoluție lingvistică, teoria substratului explică, după părerea noastră, multe dintre schimbările produse în limbile romanice, în urma contactului dintre latina populară și limbile populațiilor din diversele provincii ale fostului Imperiu Roman.

Una dintre problemele cele mai importante o constituie, fără îndoială, *analiza criteriilor* care ne ajută să identificăm elementele de substrat, indiferent de limba în care apar.

În tratarea tuturor aspectelor implicate în problema de ansamblu a substratului etnolingvistic prelatin din limba română, trebuie folosită pe larg metoda comparativ-istorică de studiere a limbilor indo-europene, a limbilor romanice, istoria limbii române, istoria limbii albaneze și materialul limbilor vecine, cu care româna a venit în contact.

În ultima vreme, cercetătorii au venit cu probe mai concludente și metode mai sigure care permit să admitem existența unei influențe destul de puternice din partea substratului, adică a graiului vorbit de populația autohtonă în întreaga Dacie fără întrerupere (din epoca ce a urmat scindării limbii indo-europene comune) până la dizolvarea

lui în limba latină, nu numai în fonetică și vocabular, în toponimie, hidronimie etc., ci și în domeniul morfologiei și sintaxei limbii române. „Notele gramaticale comune (din română și albaneză) se explică prin acțiunea substratului și evoluția specifică a romanității orientale” [6, p. 201].

În vederea stabilirii inventarului de cuvinte de origine dacică este absolut necesară studierea termenilor cu etimologie nesigură sau necunoscută (între 8 și 15% din totalul elementelor lexicale ale limbii române).

În ceea ce privește etimologizarea cuvintelor din fondul prelatin al limbii noastre, cuvinte care nu au un corespondent în albaneză, datele limbii române și gramatica comparată a limbilor indo-europene sunt suficiente pentru a defini originea lor străveche. De altfel, trebuie reexaminată în totalitate etimologia cuvintelor considerate împrumutate într-o fază mai veche din istoria limbii noastre, întrucât este foarte probabil ca, între elementele puse pe seama influențelor străine, multe să fie moștenite de la populația autohtonă.

În principiu, elementele lexicale prelatine din limba română, existente sau nu în albaneză, constituie o realitate care trebuie cercetată cu mijloace interne românești și cu criteriile comparatisticii indo-europene.

Desigur, în explicarea diverselor procese de limbă prin influența exercitată de substrat se recomandă foarte multă prudență: la astfel de cauze vom recurge numai în măsura în care evoluția lingvistică nu se împotrivesc unor atare interpretări. Cu influența *substratului*, ca și a *adstratului*, nu trebuie operat în mod mecanic, pentru aceasta fiind necesare investigații noi și îndelungate.

Studierea etimologică a „rămășițelor” de limbă daco-getică permite stabilirea principalelor legi fonetice caracteristice acestui idiom indo-european, înrudit cu traca, dar diferit din mai multe puncte de vedere. La aceeași concluzie se ajunge și în urma cercetării întregului material onomastic transmis *direct* de la populația autohtonă.

Așadar, cercetarea fondului prelatin din limba română, indiferent dacă este vorba de fonetică, vocabular, gramatică ori formarea cuvintelor, constituie încă una dintre chestiunile cele mai controversate ale lingvisticii. Studiilor anterioare li s-au adăugat, în ultimii ani, mereu altele noi, fără însă ca problema să fi fost soluționată în mod satisfăcător. Desigur, pentru secolul trecut contribuțiile cele mai însemnate, dar și cele mai discutabile, referitoare la resturile de limbă dacică din vorbirea românilor, inclusiv unele efecte declanșate de factorul etnologic în sistemul graiului nostru cotidian, aparțin lui B. P. Hasdeu care „este fără îndoială personalitatea științifică românească cea mai de seamă a sec. al XIX-lea”, cu operele sale lingvistice fundamentale *Cuvente den bătrâni* și *Etymologicum Magnum Romaniae*.

Una dintre problemele de mare importanță care a constituit o preocupare permanentă a lui Hasdeu o reprezintă problema participării elementului autohton la formarea limbii și poporului român. Deși nu a avut precursori (cu excepția unor etimologii recomandate de Dimitrie Cantemir), Hasdeu a adus aici contribuții extrem de însemnate, cele mai multe valabile și astăzi, studiind, mai întâi, latura teoretică, iar apoi și pe cea concretă a acestei controversate probleme. El pornește de la ideea că orice limbă (deci și limba română) este alcătuită din *strat* și *substrat*. Teoria substratului este legată în mod firesc la Hasdeu de efectele *bilingvismului* între două popoare diferite (așa-zisul „amestec primar”), care

se deosebesc esențial de împrumuturile ce se produc în mod curent în urma relațiilor de tot felul stabilite între popoare („amestec secundar”, cum îi spune B. P. Hasdeu). Așadar, „amestecul secundar” declanșează doar împrumuturi izolate de la o limbă la alta, fenomen frecvent în toate timpurile, dar nu și obligatoriu; în urma „amestecului primar” (adică a acțiunii substratului etnolingvistic) se împrumută și forma internă a limbii străine. Hasdeu a arătat că numai amestecul primar are importanță genealogică. Proporția amestecului depinde de gradul de înrudire a celor două limbi, precum și de gradul de cultură și puterea tradiției, manifeste în fiecare dintre ele.

Conform părerii lui Hasdeu, dacii erau ramura de nord a tracilor „amestecată” cu unele triburi celtice, fapt ce ar justifica prezența unor cuvinte celtice în limba dacilor, transmise, ulterior, limbii române. Hasdeu a mai observat că traco-daca prezintă concordanțe demne de luat în seamă cu limbile baltice, cu slava, cu limbile iranice. El a făcut mereu trimitere la aceste limbi în cercetările de etimologie a cuvintelor traco-dace din limba română.

În studiul *Cine sunt albanezii?*, apărut în 1900, aflăm o teorie foarte originală elaborată de Hasdeu. Conform acestei idei, poporul de la litoralul Adriaticii este urmașul direct al unor triburi de daci liberi, al costobocilor, al carpilor și besilor, care au trecut în Imperiu după retragerea lui Aurelian. O serie de argumente lingvistice, evocate în această lucrare, nu rezistă criticii de astăzi. Dar concluzia lui Hasdeu conform căreia dacii și strămoșii albanezilor nu vorbeau limbi diferite, ci dialecte ale aceleiași limbi, este valabilă până astăzi.

Este evident că studierea elementului autohton din limba română nu se poate face în afara comparației cu alte limbi indo-europene. Știm bine că tradițiile romanisticii și mai cu seamă ale cercetării limbii române prin raportare la limba de origine, latina, erau vechi la noi; gramatica comparată a limbilor indo-europene era, în schimb, un lucru cu totul nou la români. Hasdeu și-a dat seama, într-o măsură în care aproape nimeni după aceea nu a mai făcut-o, că istoria limbii noastre nu poate fi studiată profund decât plasând-o într-un cadru mai larg indo-european.

În același timp, limba noastră prezintă o importanță deosebită pentru gramatica comparată a limbilor indo-europene. De exemplu, prin comparația românei cu albaneza sau cu alte limbi indo-europene pot fi reconstruite elemente din limba dispărută a tracilor, dându-se astfel posibilitatea lărgirii sferei comparației pe plan indo-european. Paralel, Hasdeu arată că reconstrucția trebuie să fie nu numai fonetică, cum admiteau aproape toți lingviștii timpului său, ci și lexicală și semantică. În legătură cu problema valorii reconstrucției stărilor de limbă arhaice, învățatul român a emis poate cea mai cuprinzătoare și mai justă concepție din câte s-au formulat în istoria lingvisticii. Situându-se pe o poziție dialectică, el releva că reconstrucția nu este nici ipotetică, dar nici exactă, ci aproximativă, apropiindu-se, ca orice cunoștință umană, cu atât mai mult de adevăr, cu cât ia în considerare un număr mai mare de fenomene. Reconstituind fapte din limba populației autohtone din Dacia, B. P. Hasdeu a arătat că elementul prelatin din română este asemănător, dar și deosebit de cel *trac propriu-zis* de la sudul Dunării. Într-adevăr, există numeroase argumente din domeniul foneticii, toponimiei etc. care vin în sprijinul acestei concepții. Deosebirile frapante, observabile între *daco-getică* (*daco-moesiană*) și *tracă*, îndreptățesc afirmația că ele erau *limbi diferite*, înrudite însă la nivel indo-european (în sensul că toate provin dintr-o sursă comună).

Înainte de Hasdeu pe seama influențelor anteromane din limba noastră erau puse următoarele elemente:

1) în *fonetică*: trecerea lui *a* neaccentuat la *ă*, a lui *o* la *u*; *ea* accentuat la *e*; transformarea lui *s* în *ș* în anumite condiții; *rotacismul* (trecerea lui *l* intervocalic la *r*); transformarea lui *qu* în *p*; a lui *ct* în *pt* ș.a.;

2) în *gramatică*: confuzia genitivului cu dativul, numeralul *sută* și formarea cardinalelor de la unsprezece la nouăsprezece cu prepoziția *spre*; formarea viitorului cu *a voi*, articolul postpus, repetarea pronumelui în acuzativ, folosirea conjunctivului în locul infinitivului etc.;

3) în *vocabular*: *abur, acolo, acum, baltă, bară* „mlaștină”, *brad, brânci, brânză, brâu, broască, bucată, bucur, bunget, buză, căciulă, cătun, codru, copac, copil, covată, a cruța, dobă, gata, gălbează, ghimpe, groapă, grumaz, gușă, leș, leșina, mal, maldac, moș, nană, năpârcă, pârâu, a sosit, stăpân, șopârlă, urdă, vatră, vergură*. În legătură cu termenii citați, trebuie să facem mențiunea că mulți au fost atribuiți greșit substratului, fiind, de fapt, de evidentă origine latină (*acolo, acum, brânci, bucată, vergură*), slavă (*leșina, nana*) sau turcească.

Cercetările întreprinse de B. P. Hasdeu asupra *vocabularului* limbii române au scos la iveală numeroase cuvinte a căror origine autohtonă este ori pare a fi neîndoielnică. Trebuie să spunem că și astăzi criteriile stabilite de Hasdeu cu un secol în urmă își păstrează valabilitatea. Proveniența dacică a elementelor lexicale din limba română era considerată sigură atunci când:

1) cuvântul în cauză nu era moștenit din latină;

2) nu era împrumutat din limbile popoarelor vecine sau din ale celor care au trecut succesiv prin țara noastră în Evul Mediu;

3) comparația cuvântului român cu cel albanez scotea la iveală afinitatea lor intimă.

După B. P. Hasdeu, următoarele cuvinte ar fi fost moștenite de limba română din idiomul indo-european al dacilor: *abeș, abur, ademeni* (arh. *adămăni*), *aghiuță, aidoma, ală, alac, aldea, Andilandi, argea, avaloma, azugă, baci, băl* (și *bălan*), *balaur, bară, barză, bășău, bașardină, bască, batal, bordei, bortă, brad, brânză, broancă, bunget, burghiu, butiucă, burtuș, cioară, cioban, cioc, ciocârlie, ciomag, codru, Barba-cot, cujbă, culbec, deh, dezgauc, doină, don, dulău* (și *doloă*), *genune, ghiob, ghiuj, gâde, gădel* (*gădilesc*), *gordîn, hojma, iazmă, iele, jilț, lândură, mal, mălai, maldac, mămăligă, mazăre, melc, mire, mosoc, moș, năsărâmbă, ortoman, rață, ravac, râmfă, rânză, sâmcea, stăpân, stejar, stână, șiră* (*șiroadă, șirimpîu*), *șopârlă, traistă, tului, țundră, țurcă, urdă, vatră, zimbru, zirnă*, deci în total, 84 de termeni. La aceste elemente lexicale se mai adaugă unele nume de locuri și de oameni (de ex., *Abrud, Argeș, Basarab, Mehadia, Sarmisegetuza*) și câțiva termeni pentru care Hasdeu a presupus fie o contaminare între un cuvânt moștenit din substrat și unul latinesc (de pildă, *urzică*), fie numai modificări semantice produse sub influența factorului etnologic (de ex., *bărbat, omușor*).

Fără îndoială, cuvinte ca: *abeș* „într-adevăr; zău!”, *abur, adămană* „dar, mită”, *argea, baci, balaur, barză, bască* „lâna tunsă de pe o oaie”, *bordei, bortă, brad, brânză, bunget, cioară, cioc, codru, doină, dulău, ghiuj, hojma, jelț* (*jilț, jâlț*) „pârâu”, *mal, mazăre, maldac* „mănunchi de fân”, *melc, mire, rață, rămf* „Aristocrazia clematitii”, *rânză, stăpân, stejar,*

stână, *șiroadă* „cadă”, *șopârlă*, *urdă*, *vatră*, *zimbru*, *zârnă* „*Solanum nigrum*” și altele, pentru care există un corespondent în limba traco-daco-geților, în alte limbi preromane din sud-estul Europei, în albaneză, armeană, balto-slavă, indo-iraniană, celtică etc., sunt de certă origine autohtonă. Importanța contribuțiilor lui B. P. Hasdeu în acest domeniu este de necontestat. După unii specialiști, lingvistica noastră n-a făcut de la Hasdeu încoace prea mari progrese în această direcție, dar problema influenței substratului dacic în limba și în istoria noastră, abordată în mod științific mai întâi de Hasdeu, nu poate fi contestată de nimeni.

Nu toate rezultatele cercetărilor lui Hasdeu asupra elementului autohton sunt acceptate astăzi, dar nici unul dintre savanții care l-au urmat nu au adus o contribuție pozitivă mai mare decât el la cunoașterea acestui domeniu.

Ca metodă de lucru, Hasdeu folosea comparația cu albaneza (asupra căreia era bine informat), nu ca să explice un împrumut reciproc, ci ca să reconstruiască prototipurile în traco-dacă.

Într-adevăr, confruntând repertoriul elementelor lexicale din tezaurul nostru cotidian (minus numele proprii de locuri și de oameni, care au un statut ceva mai special), puse de Hasdeu pe seama substratului, cu listele cuprinse în cercetări mai noi sau chiar recente constatăm că, adeseori, prezumțiile, ca și demonstrațiile lui se dovedesc a fi fost juste. Astfel, mulți dintre termenii considerați de B. P. Hasdeu a fi de origine autohtonă se regăsesc în cercetări apărute în zilele noastre.

S-a vorbit mult – poate, chiar prea mult – despre exagerările lui Hasdeu în studiile sale privitoare la participarea elementelor autohtone în procesul de formare a limbii române, ca și despre încercările lui de reconstituire a idiomului dacic, dar cei care au făcut-o au pomenit mai puțin despre rolul fanteziei și al intuiției în dezvoltarea științei de către erudiți de talia celui pe care-l avem în vedere aici, ignorându-se, în același timp, faptul că asemenea exagerări sau erori se întâlnesc, în egală măsură, la toți sau aproape toți cei care au abordat complicata problemă a substratului limbii noastre în sec. al XX-lea. Majoritatea cercetătorilor din domeniu recunosc faptul că, de cele mai multe ori, în stabilirea resturilor de limbă transmise de la populația autohtonă B. P. Hasdeu a emis teze verosimile, însoțite de argumente convingătoare lingvistice și cultural-istorice, în mare parte valabile și astăzi.

În cercetarea cuvintelor autohtone (tracce, dace), Hasdeu a acordat cea mai mare importanță gloselor al căror sens este cunoscut putându-se stabili astfel cu mai multă exactitate etimologia. Marele savant considera numele proprii un izvor mai puțin sigur și, când încerca să le determine proveniența, căuta totdeauna să descopere un element care să indice semnificația numelui propriu respectiv în vorbirea comună.

Ca neogramatic, Hasdeu vedea în structura fonetică o trăsătură extrem de importantă a limbilor. De altfel, el considera că temelia lingvisticii comparate este *fonologia* (prin care învățatul înțelegea, de fapt, *fonetica*). Tot așa concepea lucrurile și Al. Philippide.

În *fonetică*, B. P. Hasdeu atribuie substratului următoarele fenomene: trecerea lui *a* neaccentuat la *ă*, diftongarea lui *e* și *o* accentuați, palatalizarea labialelor *p*, *b*, *f*, *v* și *m* sub influența lui *i*, rotacismul ($n > r$), existența lui *r* (forte) în macedoromână și unele graiuri dacoromane, iar în *gramatică*: postpunerea articolului hotărât, viitorul cu *a voi*, formarea numeralelor de la 11 la 19 cu *supra*, confuzia genitivului cu dativul,

pronumele personal și nehotărât *o*, *a* din componența pronumelor demonstrative și a unor adverbe (*acesta*, *acolea*), sufixele *-ac*, *-andru*, *-man*, *-ez*, *-oa(n)e*, *-(o)ma* (în cuvinte ca *avaloma*, *avidoma* și *hojma*).

Aceste presupuneri ale lui Hasdeu cu privire la influența substratului (mai ales în *gramatică* și *fonetică*, dar și în materie de *vocabular*) nu au fost încă supuse unei analize mai profunde de către cercetătorii contemporani. Teoretic, nu se poate, desigur, ca limba dacilor să nu fi influențat morfologia și sintaxa latinei din această parte a Imperiului Roman. Dacă însă în cazul lexicului și al foneticii lucrurile sunt mai ușor demonstrabile, în morfologie și sintaxă dovada o putem face mult mai greu, în primul rând deoarece resturile de limbă nu conțin texte din care să avem cum stabili sau deduce sistemul morfologic și, îndeosebi, pe cel sintactic. Există totuși o cale indirectă; mai puțin sigură, anume comparația cu albaneza și cu alte limbi indo-europene mai apropiate de idiomul dacilor.

Căutând să stabilească principalele fenomene fonetice ale limbii *tracice* (în raport cu indo-europeana primitivă și cu alte limbi dezvoltate din ea), Hasdeu vorbește de trecerea lui *a* la *o*; de prefacerea lui *dh* în *d*; de originea lui *z* (*gh*); de corespondența dintre tracul *gh* și sanscritul *sv-* la inițială; de asemenea, se preocupă de sufixele tracice *-iscus* și *-ensis*.

Studiind problema substratului limbii noastre pe baza izvoarelor istorice și a materialului lingvistic, B. P. Hasdeu dovedește continuitatea românilor în Dacia.

Th. Capidan a fost un alt mare lingvist preocupat, în mod continuu, de domeniul substratului și al contactelor lingvistice româno-albaneze. Complexa lucrare „Raporturile albanoromâne”, apărută în 1922, este consacrată în mod special elementelor comune din aromână și albaneză, dar fără excluderea dacoromânei și a celorlalte dialecte, este prima sinteză, după părerea specialiștilor, care cuprinde întregul volum de fapte autohtone din română. În ceea ce privește vocabularul, autorul face o selecție atentă a materialului deja cunoscut cu anumite contribuții personale referitoare la o serie de cuvinte dialectale, sensuri noi, etimologii și altele. Aspectul inovator al acestei lucrări constă în faptul că autorul atrage atenția asupra neuniformității fondului lexical românesc din punct de vedere etimologic. Capidan admite că unele cuvinte au fost împrumutate din albaneză, altele se pot explica, în ambele limbi, printr-o origine comună, deci aparțin substratului comun, iar altele, ar fi „de origine balcanică”, adică dintr-o sursă preromană greu de precizat. Astfel, Capidan pune pe seama împrumutului din albaneză: a) *rândză*, *bardzu*, *budză*, *căpușă*, *gălbeadză*, *greasă* (*dr. gresie*), *groapă*, *grundă* (*dr. grunz*), *măgură*, *moașă*, *sâmbure*, *sârmă* etc. b) cuvinte din substrat comun: *baligă*, *brad*, *copaci*, *curpan* (*dr. curpen*), *madzăre*, *mărai* (*dr. mărar*), *scrum*; c) cuvinte de origine „balcanică”: *copil*, *baci*, *șap*, *baltă*, *gard*, *ciucă*. Autorul admite împrumutul din albaneză, dar insistă și asupra fenomenului invers, adică din română în albaneză. Idee preluată și de alți lingviști. (cum ar fi, *gușă*, *urdă*, *murg* și altele). Vecinătatea dintre români și albanezi, o cauză a împrumutului reciproc, nu exclude înrudirea celor două limbi printr-un substrat comun.

Ulterior, Capidan renunță la ideea împrumutului reciproc albanoromân și pune pe seama substratului elementele pe care româna le are în comun cu albaneza: „Spre deosebire de greci și de slavi, legăturile noastre cu albanezii sub aspectul balcanic se arată mult mai intense. Ele pornesc de la un număr de cuvinte care nu sunt latinești, grecești sau

slave și nici împrumuturi de la albanezi la români sau viceversa, ci pleacă de la forme comune, existente, probabil, în graiurile preromane” [7, p. 196]. Astăzi, această idee este acceptată de către majoritatea balcanologilor români.

În aromână, și meglenoromână lipsesc destul de multe cuvinte autohtone cu corespondențe albaneze. Conform lui Capidan, din 52 de cuvinte cunoscute în dacoromână, 19 nu există în aromână: *ceafă, cursă, ghimpe, mal, mugur, viezure, bălaur, cătun* etc. Lipsa acestora în aromână s-ar datora caracterului particular al contactului dintre aromâni și albanezi, în perioada antică: „Strămoșii aromânilor, după despărțirea lor de dacoromâni, se găseau în regiuni așezate în răsăritul Peninsulei, care erau ceva mai depărtate de albanezi” [8, p. 30].

Capidan consideră că influența substratului traco-dac s-a manifestat nu doar în vocabular, ci inclusiv în gramatică și fonetică. Astfel, el atribuie substratului: 1. vocala *ă*; 2. postpunerea articolului; 3. utilizarea participiului ca substantiv verbal ș.a.[7, p. 197]. Autorul consideră că unele particularități dialectale, ca, de exemplu, tratamentul africatelor *c, g*, în dialectele sudice, rotacismul lui *n* intervocalic, palatalizarea labialelor, care datează din epoca preslavă, să fie determinate de tendințe interne, care vin, probabil, din substrat.

Trebuie să recunoaștem că elementele autohtone din limba română reprezintă până astăzi un compartiment insuficient studiat de către cercetătorii noștri. În pofida bogatei bibliografii existente, rezolvarea unor probleme ce țin de substratul traco-dac rămân doar în faza de simple ipoteze și presupuneri. Această dificultate care apare în cazul unor asemenea cercetări vine din necunoașterea limbii de substrat la care să poată fi raportate presupusele elemente nelatine din limba română. Faptele care atestă traco-daca sunt extrem de puține, de aceea nu ne permitem explicarea sigură a unor cuvinte românești autohtone.

Mai persistă și astăzi o serie de discuții în legătură cu originea elementelor românești comune cu albaneza. Unii cercetători le analizează ca împrumuturi din această limbă, alții le pun pe seama influenței idiomului preroman din Dacia asupra latinei orientale.

Printre susținătorii ipotezei împrumutului se numără N. Jokl și, în ultimul timp, Eqrem Cabej. Argumentele expuse sunt următoarele: 1. substratul indigen e problematic ca sursă pentru română atâta timp cât e vorba de o limbă pe care nu o cunoaștem, iar albaneza ne oferă elemente reale pentru explicarea etimologică; 2. e greu de urmărit dacă în substrat există sau nu cuvântul a cărui origine o urmărim; 3. numeroase concordanțe româno-albaneze cu un caracter relativ nou nu pot fi atribuite substratului sau este imposibil de a fi explicate prin substrat; 4. conceptul de substrat presupune în mod necesar înlocuirea unei limbi prin alta (ceea ce s-a și întâmplat în Dacia), deci e mai sigur să explicăm elementele din română prin adstrat, adică prin împrumut albanez.

Bineînțeles că ipoteza împrumutului nu a fost total exclusă sau neglijată de specialiștii în domeniu. Pe de altă parte însă, Grigore Brâncuș, Al. Rosetti (ILR), I. I. Russu [5] consideră că elementele pe care româna le are în comun cu albaneza sunt moștenite direct din substrat. Păstrarea lor, ca rezultat al influenței limbii autohtone asupra limbii latine, este o consecință normală a situației de bilingvism a acestei populații în procesul romanizării. Aceste elemente reprezintă formele specifice de civilizație (în esență pastorală) a populației indigene. Se știe că romanii au venit în Dacia în calitate de militari, meseriași,

constructori, funcționari etc., dar nu ca păstori. De aceea este absolut firesc ca, odată cu asimilarea limbii latine, băștinașii să mențină din idiomul matern acele elemente care erau legate de anumite forme de civilizație mai străine romanilor. De altfel, în cazul unui contact popular, având ca rezultat substituirea unei limbi prin alta, nu poate fi concepută absența unei influențe din partea limbii substituite.

Ipoteza moștenirii din substrat mai e susținută și de observația că în afară de elementele comune cu albaneza, există un număr destul de mare de cuvinte preromane (aproximativ 90, după I. I. Russu și Gr. Brâncuș) ce nu au echivalente în această limbă: *doină, melc, brândușă* etc., care sunt foarte greu de explicat.

Menționăm că influența substratului traco-dac asupra latinei carpto-dunărene s-a manifestat nu numai în vocabular, ci și în alte compartimente ale limbii. Sectorul cel mai puțin studiat rămâne a fi sintaxa.

E de remarcat, de asemenea, fenomenul de transfer în onomastică al cuvintelor din fondul autohton al limbii române (Ex. *Abur*, atestat cu următoarele forme: *Abur, Aburei, Aburel; argea*, atestat mai bine în toponime: satul *Argeaua* în *Tecuci* și *Putna; Argeaua de Jos, Argeaua de Sus, Argeaua de Mijloc* în Neamț etc.; *baci*, ca nume de familie, cu derivatele: *Băceanu, Băcescu, Băcilă, Băcioiu, Băciuca*. În toponimie, satul *Baciu*, un cătun *Baciul* etc.). Acest fapt demonstrează că aproape toate cuvintele din repertoriul etimologic traco-dac, însoțite de echivalente albaneze, au o poziție foarte importantă în cadrul vocabularului românesc, ceea ce a făcut posibilă expansiunea lor în onomastică, proces ce a avut loc destul de devreme în aproape toate zonele țării, mult mai accentuat în zonele de romanizare intensă.

Dacă vom încerca să explicăm în ce constă specificul rezultatelor lingvistice ale substratului și de ce aceste rezultate sunt mult mai profunde în comparație cu altele, atunci ajungem la termenul de bilingvism. Substratul constă în trecerea de la un sistem lingvistic la altul, proces dovedit a fi foarte complex și dificil. Acest proces include, ca fază intermediară, o perioadă mai mult sau mai puțin îndelungată de bilingvism. La rândul său, un bilingvism durabil creează perspectiva unui amestec al celor două limbi implicate în contact.

În altă ordine de idei, despre *superstrat* vom vorbi atunci când un popor pătruns mai târziu într-o țară (de cele mai multe ori cuceritor și, astfel, mai puternic sub raport militar) adoptă, treptat, limba poporului băștinaș (care, de regulă, prezintă superioritate culturală), conferind în același timp acestei limbi anumite tendințe noi. Altfel spus, vorbitorii limbii C adoptă treptat limba poporului pe care l-au găsit pe teritoriul ocupat. Limba C dispăre, dar ea lasă „urme” în limba B, devenind ea însăși limba B. Fenomenul a fost numit *superstrat*, cu un termen introdus de W. Von Wartburg.

Afirmațiile de mai sus pot fi susținute cu un exemplu din istoria formării limbii române. În sec. VI-VII, pe teritoriul României de astăzi, au pătruns triburile slave. Această influență este considerată ca fiind una din cele mai puternice influențe pe care româna le-a suferit în epoca veche.

Slavii au venit din nord-estul Europei, revărsându-se în două direcții: 1. spre vest, ajungând până la Vistula și Oder, iar în nord, până la Marea Baltică; 2. spre sud, prin Moldova, Muntenia, Dobrogea, apoi în toată Peninsula Balcanică, până la Marea Egee. Astfel la sfârșitul sec. al VII-lea, Țara Românească e denumită *Sclavinia*. Prin

contactul cu slavii se produce amestecul populației romanizate cu cea slavă. E de remarcat că acest contact s-a produs atât la nordul Dunării, cât și la sudul Dunării. Toponimia nord-dunăreană de origine slavă este unul din argumentele că românii se aflau în vechea Dacie la venirea slavilor.

Influența slavă asupra românei începe, cu aproximație, prin sec. al IX-lea. Vechimea unor tratamente fonetice ale împrumuturilor nu poate servi drept criteriu privind datarea acestei influențe, întrucât contactul permanent și îndelungat al românei cu slava a determinat o modificare continuă a elementelor slave din română.

Slavii de la nordul Dunării au fost treptat asimilați de români. Asimilarea lor, care se presupune că era un proces încheiat către secolul al XIII-lea, demonstrează faptul că românii erau mai numeroși și că româna era o limbă de civilizație. Asimilarea slavilor este rezultatul amestecului etnic româno-slav. În prima perioadă a contactului dintre slavi și români, elementele slave intrate în limba română au un caracter pronunțat popular. Învățând românește, slavii au pronunțat unele sunete potrivit propriului obicei de a le rosti. Această manieră slavă de rostire s-a transmis apoi și în română. În felul acesta s-ar explica iodizarea lui e-inițial (el, este pronunțate *iel, ieste*), introducerea consoanei j (*jale*) probabil și a lui h (har, hrană) etc.

În sudul Dunării procesul a fost invers: au fost slavizate teritoriile romanizate; sârbo-croata s-a dezvoltat pe un teritoriu romanizat, iar bulgara pe un teritoriu de limbă greacă, în parte și romanizat.

Pătrunderea slavilor în sudul Dunării a determinat destrămarea unității românei comune: grupurile de români sud-dunăreni au fost dispersate în regiunile sudice și vestice ale Peninsulei Balcanice.

Când încep să pătrundă elementele slave în română, aceasta era o limbă „formată”, adică vechile legi fonetice de tip latin încetaseră de a mai acționa. Astfel, în cuvintele slave, á accentuat în poziție nazală nu devine *ă, î*, ca în elementele latine: *blană, hrană, rană* (comp. cu lat. canis > câne); -l- simplu intervocalic nu devine -r-: *colac, milă, pilă, silă, uliță* (comp. cu lat. solem > soare); grupurile consonantice *cl, gl* nu se palatalizează: *clacă, clădi, clește, clipi, clopot, glas, gleznă, gloată, glumă* (comp. cu lat. oculus > ocl’u, ochiu; lat. glacies > gl’ăță, gheață). Prin influența slavă se introduc în română grupurile *cl, gl*. Nici consoanele *t, d, s*, urmate de *i* nu se mai transformă în *ț, dz, ș* ca în cuvintele din fondul latin: *grădină, clăti, silă* (cu conservarea lui *t, d, s* în poziție moale; comp. cu lat. tibi > ție, lat. dico > dzic, zic, lat. sic > și).

Morfologia este, în general, neatinsă de influența slavă. Prin urmare, această influență nu participă la procesul de geneză a limbii române. Ca toate influențele vechi, aceasta este considerată adstrat (sau superstrat) al limbii române, asemănător cu elementul germanic din franceză. Influența slavă s-a exercitat pe două căi: a. pe cale populară, orală, prin contactul direct dintre populații. Conviețuirea îndelungată a românilor cu slavii a determinat starea de bilingvism, încheiat cu asimilarea slavilor în masa românească; b. pe cale cultă (cărturărească), slava fiind utilizată în biserică, în administrație, în cancelariile domnești. Primele texte care apar la noi (cărți religioase, cronici, documente diverse) sunt redactate în limba slavă. Influența slavă a continuat în Evul Mediu, în special prin utilizarea limbii slavei bisericești, în scop liturgic și ca limbă de cancelarie, până în secolul al XVIII-lea.

Dacă ar fi să redăm grafic raportul strat – superstrat, atunci imaginea ar fi aceasta:

Prin urmare, „limba română este limba latină vorbită în mod neîntrerupt în partea orientală a Imperiului Roman, cuprinzând provinciile dunărene romanizate (Dacia, Panonia de sud, Dardania, Moesia Superioară și Inferioară), din momentul pătrunderii limbii latine în aceste provincii până în zilele noastre” [6, p. 75]. Această limbă însă a suferit nenumărate transformări atât prin evoluția ei firească, cât și sub influența limbilor cu care a intrat în contact.

Conceptul se justifică prin numeroase exemple: limba slavilor, la contactul cu populația romanică din Dacia, a dispărut, dar a lăsat urme în limba română. Limba francilor a lăsat urme asupra latinei din Galia, după căderea Imperiului Roman. Mai menționăm superstratul normand, vechi francez, pentru limba engleză sau cel turanic pentru limba bulgară (slavă).

Substratul și superstratul ca procese pe care bilingvismul le convertește în rezultate s-au produs în perioada glotogenezei, a formării limbilor. Din punctul de vedere al limbii care iese învingătoare = „stratul”, substratul și superstratul ar fi egale, ambele reprezentând introducerea din afară a unor elemente alogene. Totuși nu poate avea aceleași urmări faptul dacă cea care renunță la limba sa este minoritatea victorioasă, dominatoare, acceptând mai devreme sau mai târziu limba populației supuse, dar care are prestigiul culturii sau dacă majoritatea cucerită adoptă limba unei minorități cuceritoare. Din punctul de vedere al lingvistului care încearcă să reconstituie cum se schimbă o limbă, faptul că pentru fenomenele de superstrat participanții (limba învingătoare și limba învinsă) sunt cunoscuți, plasează rezultatele într-o altă categorie decât elementele de substrat în care procesul poate fi, în cel mai bun caz, doar presupus. Majoritatea lingviștilor consideră că elementele de substrat determină unele modificări în sistemul unei limbi, în timp ce elementele de superstrat se manifestă doar ca împrumuturi foarte vechi.

S-a discutat și despre anumite caracteristici și specificități ale superstratului în raport cu substratul, în sensul că: 1. superstratul afectează doar parțial un sistem fonetic, pe când substratul poate provoca schimbarea întregului sistem fonetic; 2. spre deosebire de substrat, se pare că superstratul nu afectează structura gramaticală (în special morfologia) sau produce o influență mult mai redusă decât primul; 3. substratul lasă urme în straturile centrale, de „profunzime” ale vocabularului, superstratul se infiltrează în straturile de „suprafață” ce se referă la terminologia social-politice, administrative, militare etc.

De cele mai multe ori superstratul este confundat cu adstratul, deși acesta din urmă se manifestă după constituirea unei limbi, prin intermediul substratului și a superstratului. După părerea lui L. Deroy, adstratul este rezultatul unui „simplu contact regulat și constant între două limbi vecine”, în timp ce superstratul se dovedește a fi un fenomen mai complex. În urma acestui proces, „rezultă un bilingvism mai mult sau mai puțin

răspândit și, apoi, eliminarea unuia dintre idiomuri. Dacă limba veche, indigenă, îl învinge, nu fără a fi suferit influența lui, elementele lingvistice pe care ea le-a împrumutat alcătuiesc superstratul” [9, p. 111-112]. În cazul adstratului sunt mai evidente interferențele generate de bilingvism, deci procesul ca atare în desfășurare, pe când substratul și superstratul, deși procese de interferență la vremea lor, se prezintă astăzi doar ca „rezultate” în limbă.

În ceea ce privește raportul dintre factorii extralingvistici: politici, sociali, economici, culturali și geografici, și cei strict lingvistici – rolul sistemelor limbilor în contact la care ne-am referit mai sus – în cazul interferențelor interlingvistice, el este complicat și deseori paradoxal. Lingviștii iau în considerare diverse exemple din istoria unor limbi europene în care situații extralingvistice mai mult sau mai puțin identice au condus la rezultate diferite.

În statul francez de după Clovis (sec.VI d.Hr.), preponderența politică și socială era de partea francilor. Totuși în vechea Galie limba romanică a câștigat, având de partea ei prestigiul cultural, în timp ce limba germanică a francilor a lăsat urme slabe în limba franceză. O situație diametral opusă a avut loc în sudul Dunării, unde populația romanică, la invazia slavilor, în sec.VI-VII, era din punct de vedere cultural superioară invadatorilor, care au cucerit însă supremația politică și socială. Populația romanică s-a perpetuat în insule lingvistice. Iar în limbile slave sud-dunărene elementele latine și romanice s-au păstrat sub formă de reminiscențe. În Anglia preponderența anglo-saxonilor asupra celților nu a fost prea mare, și totuși s-a produs „germanizarea” limbii; urmele celtice sunt minime. După cucerirea Angliei de către normanzii ce vorbeau franceza, în ciuda preponderenței politice și sociale și a legăturilor strânse cu continentul, limba celor învinși a rezistat presiunilor, rezultatul fiind doar împrumutarea unor termeni din franceză (limba învingătorilor). Prin urmare, în perspectivă istorică, rezultatele nu pot fi previzibile în fiecare caz în parte al limbilor aflate în contact. Ceea ce trebuie avut în vedere în cadrul acestor analize este factorul timp, adică perioada istorică în care a început procesul de interferență, perioada istorică reflectată atât la nivelul factorilor extralingvistici, cât și al istoriei limbilor respective și care conduc la diferențierea rezultatelor.

Referitor la substrat, invocat drept singură cauză a evoluției divergente a limbilor, au apărut rezerve pe măsură ce metodele de analiză au progresat și a devenit probantă ideea că o structură lingvistică poartă în ea însăși o parte dintre cauzele care contribuie la propria sa reînnoire. Diminuarea importanței acordate substratului se bazează pe două principii metodologice: principiul explicației interne și principiul explicației generale. În explicarea unor evoluții fonetice sau morfologice este preferabil apelul la „tendințe generale” de evoluție decât la explicații speciale, pentru fiecare caz în parte [10, p. 47]. De asemenea, modificarea în sistem trebuie să se producă în sens pozitiv. Altfel spus, simpla pierdere a unei categorii (sens negativ), (de exemplu a unei opoziții fonologice, a unei categorii gramaticale sau a unei distincții semantice) nu este suficientă pentru a dovedi o acțiune modificatoare a unei limbi asupra alteia. Aceasta deoarece simplificarea unui sistem se poate datora și slăbirii tradiției sau normei lingvistice. O distincție foarte importantă între cele trei situații ale bilingvismului este faptul că sub-

stratul afectează orice parte a gramaticii, în timp ce superstratul și adstratul influențează doar vocabularul, derivarea și topica. O analiză a adstratului în toate limbile romanice precizează că doar adstratul grec a avut un rol deosebit. În ceea ce privește rolul superstratului, W. von Wartburg a analizat influența superstratului germanic în nordul Italiei și estul Galiei, care a condus la fragmentarea lingvistică a galoromaniei și iberoromaniei, precum și la împărțirea dialectală a Italiei. De exemplu, în limba franceză tipurile de transformare atribuite superstratului germanic sunt: păstrarea prelungită a declinării bicazuale; tendința antepunerii adjectivului atributiv (mai ales la numele de culori în franceza veche); folosirea obligatorie a pronumelui personal în flexiunea verbală (aceasta nu numai în franceză, ci și în retoromană și în dialectele galo-italice), topica SVO (subiect-verb-obiect) în franceza veche și retoromană; neutralizarea opoziției de aspect, perfectiv-imperfectiv, în franceza veche. W. von Wartburg a susținut că superstratul germanic a dus la formarea limbilor romanice occidentale, după cum superstratul slav caracterizează limba română. Rezultatele contactului trebuie să aibă în vedere justa clasificare a faptelor de limbă. De exemplu, numeralele sunt considerate de mulți lingviști fapte de vocabular, dar numeralele compuse între 11-19 sunt distribuite la formarea cuvintelor. De asemenea, adverbele și interjecțiile sunt încadrate la morfologie, dar mulți le consideră fapte de vocabular sau de sintaxă.

Pentru o caracterizare cât mai adecvată a rezultatelor contactului lingvistic „este necesară, de asemenea, distincția dintre: a. fapte de inventar; b. fapte de distribuție” [10, p. 51-56]. M. Sala a alcătuit pentru prima dată un tablou sinoptic al situațiilor posibile de contacte, pe care îl expunem în continuare. Vom analiza rezultatele contactelor interlingvistice: a. între idiomuri romanice; b. între idiomuri romanice și neromanice. De asemenea, le vom urmări la același nivel al limbii: standard sau dialectal. Sunt notate cu S = limbaj standard, D = limbaj dialectal, R = idiom romanice, NR = idiom neromanice. Surprindem următoarele combinații posibile:

a-1 SR →SR = între idiomuri romanice standard; franceza-româna / italiana-retoromană. Influență la nivelul lexicului, dar și în sintaxă și fonetică.

a-2 SR →DR = limbă oficială – dialect romanice; româna-dialectul friulan / catalana-dialectul aragonez / italiana-dialectul istroromân. Influență la nivelul lexicului.

a-3 DR →SR = din dialect în limbă oficială; dialectul castilian – spaniolă. Influență la nivelul lexicului.

a-4 DR →DR = în zonă de graniță lingvistică, contact direct / între dialectele spaniole-portugheze, apar dialecte mixte; rezultatele sunt profunde și afectează sistemul fonologic.

b-1 SR →SNR =influența limbilor franceză, italiană, spaniolă etc. Asupra altor limbi europene – germană, engleza sau unor limbi africane. Influență la nivelul lexicului. Cazul „Romaniei pierdute”, teritorii din sud-estul Europei pe care s-a vorbit o limbă romanice, din care au rămas doar urme în lexicul și toponimia idiomurilor neromanice.

b-2 SNR →SR = cazurile de substrat sau superstrat al limbilor romanice; afectează structura limbii romanice. Influența limbilor engleză, germană, arabă, olandeză etc. – limbi romanice. Influență la nivelul lexicului.

b-3 SR →DNR = limba romanică – dialect neromanic din limbile respective; româna – dialectele maghiar, săsesc și al șvabilor, bulgar, ucrainean etc.; franceza – dialectul german din Alsacia sau Belgia; italiană – dialectul german din nordul Italiei sau din Elveția. Influență la nivelul lexicului.

b-4 SNR →DR = limbă neromanică – dialect romanic; germana – dialecte italiene sau dialectul francez din Alsacia; engleza – dialectul francez din Canada. Influență la nivelul lexicului.

b-5 DR →DNR = contacte de confluență geografică; dialecte italiene – dialecte germane; graiuri daco-române – dialecte maghiare, germane sau slave; condițiile de bilingvism prelungit conduc la modificări la nivelul sistemului fonologic și a lexicului.

b-6 DNR →DR = dialecte neromanice din România – graiurile limbii române. Modificări la nivelul sistemului fonologic și a lexicului.

b-7 DR →SNR = grai daco-român – limba maghiară standard, limba germană standard etc. vorbite în România. Influență la nivelul lexicului.

b-8 DNR →SR = dialect săsesc ș.a. – limbă română standard. Influență la nivelul lexicului. Ideea cauzalității multiple (agreată de tot mai mulți lingviști) invocă factorii externi numai când nu se poate găsi o soluție prin criterii interne. Cercetările extinse din ultimele decenii permit să se afirme astăzi că, în general, în domeniul romanic nu s-au produs modificări ale structurii idiomurilor romanice sub influența altor limbi. Nici limba româna vorbită în R. Moldova nu și-a modificat structura romanică a sistemului său sub presiunea limbii rusă. Chiar dacă adepții moldovenismului susțin existența unei „limbi moldovenești”, realitatea demonstrează contrariul. Există o serie de fenomene lingvistice înregistrate care se datorează contactului pe care limba română l-a avut cu limba rusă, în condițiile unui *bilingvism instituționalizat*. Acest tip de bilingvism se definește prin faptul că e un bilingvism *comunitar* și presupune un statut *inegal* al limbilor în contact, fapt ce rezultă din rolul pe care statul îl atribuie fiecărei limbi în parte. Asocierea unuia dintre idiomuri cu instituțiile statale, prin acordarea statutului de „limbă oficială”, îi conferă, în raport cu celălalt, o poziție privilegiată în activitatea de comunicare socială, dar și, mai ales în anumite condiții istorice, din perspectiva evoluției limbii ca atare. Bilingvismul oficializat nu presupune însă ca toți vorbitorii din comunitatea respectivă să fie bilingvi. Prezența persoanelor bilingve într-o comunitate înseamnă existența a două grupuri lingvistice distincte în cadrul acelei comunități și nu doar a unei comunități bilingve.

Acest tip de bilingvism social implică, în mod evident, problema ierarhizării funcționale a idiomurilor utilizate, pe bază de statut sociocultural al acestora. Pentru a fi posibilă această diferențiere funcțională în cadrul comunității, cercetătorii în domeniu au apelat la termenul de *diglosie*. În această ordine de idei, în perioada 1812-1918 în Basarabia a existat o situație diglosică.

Este interesant de observat că atâta timp cât adstratul, care nu participă nici într-un fel, ca substratul și superstratul, la „formarea” unei limbi, înglobează toate celelalte forme ale contactelor dintre limbi (inclusiv de la distanță). Tocmai de aceea în câmpul lui pot fi ușor sesizate interferențele generate de bilingvism, deci procesele propriu-zise, în schimb substratul și superstratul, fenomene de interferență într-o anumită perioadă, apar astăzi ca rezultate.

Referințe bibliografice

- 1 Coșeriu, E. *Sincronie, diacronie și istorie*. București, Editura Enciclopedică, 1997.
2. Weinreich, U. *Languages in Contact. Findings and problems*. New York: Cambridge University Press, 1953.
3. Graur, Al. *Studii de lingvistică generală*. București, Editura Academiei, 1955.
4. Alonso, A. *Estudios lingüísticos. Temas españoles*. Madrid, Editorial Gredos, S.A., 1967.
5. Russu, I. I. *Limba traco-dacilor*. București, Editura Științifică, 1967.
6. Rosetti, A. *Istoria limbii române*. București, Editura Științifică și Enciclopedică, vol. I, 1986.
7. Capidan, Th. *Limba și cultură*. București, 1943.
8. Capidan, Th. *Aromânii. Dialectul aromân*. București, 1932.
9. Deroy, L. *L'emprunt linguistique*. Paris: Société d'Édition „Les Belles Lettres”, 1956.
10. Sala, M. *Limbi în contact*. București: Editura Enciclopedică, 1997.
11. Vraciu, A. *Limba daco-geților*. Timișoara, Facla, 1980.

Institutul de Filologie al AȘM
(Chișinău)